

С.А. Каралевіч (Брэст)

САМАВІТАЕ СЛОВА Ў ІДЫЯСТЫЛІ УЛ. КАЛЕСНІКА

Прафесар Г.М. Малажай некалі вынесла ў загалолак свайго артыкула пра мову Уладзіміра Андрэевіча Калесніка словы “*Ведаў, любіў, адмыслова карыстаўся...*”, маючы на ўвазе яго “беларускасць”, яго моўнае майстэрства. Лепш, здаецца, і не скажаш. Але і машаб асобы, і неабсяжнасць моўнага таленту Уладзіміра Андрэевіча дазваляе зноў і зноў разважаць над прыродай яго майстэрства, гаварыць пра багацце і арыгінальнасць мовы Калесніка, пра адметныя рысы яго словаўжывання.

У спробе знайсці вызначальныя характарыстыкі ідыялекта Калесніка, я даўно перачытала амаль усе яго кнігі, спрабавала асэнсоўваць яго мову з розных пазіцый, напісала шэраг артыкулаў. Пераканалася ў адным: лексікон Калесніка цалкам адпавядае шматграннасці яго асобы, а яго слова – ёмістае, самабытнае, непрадказальнае, непаўторнае, багатае – найдакладней спалучаецца з азначэннем *самавітае*.

Лексема *самавіты* належыць да самабытнай беларускай лексікі і мае вельмі ёмістую сэнсавую структуру. Пры гэтым, згодна с Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, яно ўключае значэнні хаця і розныя, але заўсёды пазітыўна афарбаваныя. Найчасцей, праўда, лексема *самавіты* ўжываецца як азначэнне чалавека: 1) ‘*мажны, дзябёлы*’, 2) ‘*наважны, салідны*’, 3) ‘*удумлівы, самастойны*’, 4) ‘*упэўнены, спакойны*’, 5) ‘*поўны дастатку, эканамічна моцны, заможны*’. У дачыненні да прадметаў і з’яў слова гэтае можа прачытвацца як ‘*поўны характава, прыгажосці, самабытнасці*’, а таксама ‘*моцны на слых, галасісты*’.

З назоўнікам слова ў агульным, звыклым, узуальным ужыванні, напэўна, дакладна стасуецца толькі значэнне ‘*поўны характава, прыгажосці, самабытнасці*’. Аднак, удумаўшыся ў сэнс усіх астатніх лексіка-семантычных варыянтаў лексемы *самавіты*, можна заўважыць, што вызначальныя кампаненты іх зместу правамерна аднесці таксама і да слова Калесніка, бо яно, гэтае слова, значнае і важнае, сур’ёзнае і аўтарытэтнае, прадуманае і самадастатковае, пераканальнае і сцешлівае, змястоўнае, моцнае і багатае. Да тага ж яно гучнае, шчырае і смелае.

Наогул, пашыраць кола семантычнай спалучальнасці выразу “*слова Калесніка*” падчас чытання яго твораў можна бязмежна. Колькі ні вяртаешся да яго кніг, кожны раз здзіўляе і дасканаласць яго працы са словам, і вынікі гэтай працы – выразнасць і разнастайнасць, дакладнасць і трапнасць, смеласць і вобразнасць, свежасць і нязмушанасць Калеснікавага словаўжывання.

Праз слова Калеснік раскрываецца найперш як асоба, ад слова неаддзельная. Гэтая неаддзельнасць вынікае не толькі з таго, што Уладзімір Андрэевіч быў пісьменнікам, літаратуразнаўцам, навукоўцам.

Яна, гэтая неаддзельнасць, так бы мовіць, у Калесніка прыродная, “лёсам наканаваўная”. Гартуеш першыя старонкі кнігі “Доўг памяці” і адразу разумееш, што ён ужо змалку, хлопчыкам, па-асабліваму ўслухоўваўся ў навакольную гаворку, лавіў кожнае слова і выраз, вылучаў сярод іх рэдкія, нязвыклыя і запамінаў іх, назапашваў, засвойваў. Невыпадкова ж Я. Брыль, аналізуючы накіды пра дзяцінства Калесніка, гаварыў пра “першую яго зачараванасць родным словам у навакольнай штодзённасці”.

Для Калесніка гаворка роднай вёскі, мова дзяцінства сапраўды стала першай крыніцай самабытнага слова. Менавіта з яе бярэ вытокі арганічная беларускасць Калесніка. Адтуль у памяць хлопчыка западалі словы трапныя, вострыя, змястоўныя, гаваркія, экспрэсіўныя, што гучалі з вуснаў бацькоў ці аднавяскоўцаў-суседзей. Засвойваліся яны разам з сітуацыямі, дзе ўпершыню былі пачутыя будучым пісьменнікам. Напрыклад, з гаворкі роднай Сіняўскай Слабады, дзе ўладарыла вясковая грамада і панавалі яе ацэнкі, у ідыястыль Калесніка трапілі шматлікія ацэначныя словы: “*О, табала мела вялікую сілу, – заўважае пісьменнік, – нягеглага ды дурнога... будуць абзываць мянушкамі, якія далі ў дзяцінстве, да смерці*”. З часоў маленства запамніліся бацькавыя зняважлівыя азначэнні мужчын, што “*дапамагалі жанкам падходжвацца: “прыгарка”, “пячура”, “бабскі патурай*”; гаспадароў, што не ўмелі весці гаспадарку: *зімагоры* – ‘зімою гаравалі’ і г.д. Пазней такія словы ўзбагацілі не адзін з твораў Уладзіміра Андрэевіча. Наогул, адважуся сцвярджаць, што народна-размоўная экспрэсіўна-ацэначная лексіка стала адной з дамінант яго ідыястылю. Напрыклад, безліч эмацыянальна-ацэначных найменняў асобы, якія вызначаюцца разнастайнасцю структуры, семантыкі, стылёвай афарбоўкі шматпланавасцю характарыстычных функцый выступае ў кнізе Ул. Калесніка “Усё чалавечае”. Такія словы выконваюць тут важкія тэкставыя функцыі, бо ацэньваюць і таго, каго называюць, і ў пэўнай ступені характарызуюць самога аўтара ці апавядальніка. Пераважаюць лексемы з негатыўнай ацэначнасцю, якія асуджаюць няздатнасць, гультайства (*абібок, блазан, зацялёпа, пустальга, разявака, тупіца*), няшчырасць, нізасць (*круцель, махляр, плюгавец, прайдзісвет, пустабрэх, спрытнюга, хітрун*), сквапнасць (*гарлахват, нясун, трыбухач, хапуга*), жорсткасць (*ваўкалак, галаварэз, самадур* і інш.). Гэта не проста словы – гэта своеасаблівае адлюстраванне маральных прынцыпаў таго асяроддзя, з якога паходзіў пісьменнік. “Чалавек не мае права так называцца”, – сцвярджаецца кожным з іх.

Канечне, Ул. Калеснік выкарыстоўвае і словы, што называюць станоўчыя рысы асобы, напрыклад, ён высока ацэньвае прывабныя рысы чалавечага характару (*весаўн, здольнік, жэўжык, прыгажун*).

Ад роднай гаворкі бяруць пачатак не толькі асабовыя намінацыі, але і характарыстычныя назвы якасцяў і дзеянняў: *замэрласць, прабіранец-прачуханец, уцукраваць* (данесці), *жлукаць, ўзбабоўчыць* (ударыць),

гаматкая адзежа і інш. Ужытыя дакладна і трапна, яны звычайна выступаюць як ёмісты сродак стварэння характарыстыкі персанажаў, іх паводзін, маўленчых масак. Такія лексемы пісьменнік ужывае, напрыклад, у кнізе “Доўг памяці ў аповедзе пра бацьку, які вызначаўся нястрыманасцю характару: *бушаваў, затурыць, адпаліць*. Яму не “ўгодзіш і не ўтрапуеш”.

Безумоўна, і пазней Калеснік усё жыццё свядома і мэтанакіравана збіраў такія словы, вывяраў іх моц у сваіх творах. Дзякуючы гэтаму на старонках яго кніг захавалася для нашчадкаў мноства слоў, якія выразна нясуць на сабе непаўторны адбітак беларускасці, выпраменьваюць няўлоўны водар роднай зямлі: *дасціпнік, шаляніца, пустальга, агледзіны, сціжма, зацёна, латачынка, усціблівы, нягеглы, падтакваць, вытыкаць, адпрэчыць, выдынгоўваць, ходацца, вычэкваць, адсмылець, собіла, насамперш, неўпрыцям, неспадзеўкі, спакваля, на скрут галавы* і мн. інш.

З дзяцінства ў мову і памяць будучага пісьменніка разам з уяўленнямі пра прадметы, з’явы або людзей, імі названых, траплялі і словы рэдкія, зараз страчаныя. Так, у кнізе “Доўг памяці” Калеснік згадвае, што малым хлапчуком ён адзін раз бачыў плывучую барку, бо жыхары Сіняўкі мелі дачыненне да рачнога транспарту, да płyтагонства. З тых часоў прыйшло ў яго апошнюю кнігу шмат адпаведнай лексікі: *барка, бат, бомы, віціна, віціннік, віцінны рэтман, гак, галаўнік, гамар, заднік, перамел, плытнік, прыс, снырыга, стырнік, шырыга*. Гэтыя даўнія словы ўваходзілі ў мову хлопчыка неаддзельна ад вобразаў, што стаялі за імі. Так, згадваючы назву *бат*, ён апавядае і пра асацыяцыі, якія слова гэтае нараджала ў дзіцячым уяўленні: “**Бат** – гэта мужчына, ... *барчын бацька, брат ці гаспадар-мужык*”. Большасць такіх слоў-прафесіяналізмаў звязана з успамінамі пра бацьку, які ўлетку вадзіў плыты. Зімамі ж бацька пісьменніка быў “вазаком”, перавозіў лес. Таму ў тэксце функцыянуюць і тэрміны-назвы дэталей саней (*капыл, вязы, намаразні, козачка, “сука”, ляда, штаба, шчокі*), абазначэнні грузу (“дзерава”), яго сарту (“*таварнік*”, *папяроўка, шпалы, шліферы, рудстойка*), адпаведных паняццяў, звязаных з працэсам дрэваапрацоўкі: “*часак*”, *склюд, склюдаваць, ашлап, аляхон, кладуны, шваронак*).

Да рэдкіх, зараз адыходзячых і таму асабліва каштоўных слоў, што з маленства ўвайшлі ў ідыястыль Калесніка, належаць і назвы тых прадметаў побыту, майстраванне якіх было абавязкам сапраўдных гаспадароў: *кросны, цёрніца, прасніца, качалка, козачка, трапло, калатоўка*. Ад сястры і маці захаваліся словы іншыя – таямнічыя, спрадвечна беларускія тэрміны ткацтва: *перабіранкі, ніт, вуток, нітак, ніхальніца, бёрда, нічальніца, панажы, ляды*.

Усе гэтыя праявіныя тэрміны для будучага пісьменніка звязваліся са шчаслівымі часамі дзяцінства і неслі ў сабе асаблівую паэзію. Можна, таму і запалі яны ў памяць назаўсёды, можна, таму і імкнуўся Уладзімір Андрэевіч прадоўжыць іх існаванне, клапатліва зберагаючы ў накідах пра

маленства спадчыну, што магла незваротна страціцца. Нездарма ж Калеснік заўважаў, што ўжо ў яго дзяцінстве “*ўсё гэта дыхала таямнічасцю, бо аказалася за межамі цяпершчыны, у мінулым, у памяці старых людзей, якія адыходзілі ў свой невядомы замагільны свет*”. Да таго ж пісьменнік, безумоўна, усведамляў лінгвакультуралагічную каштоўнасць такіх слоў, бо ў іх спрэсавана інфармацыя пра мінуўшчыну, пра тое, чым і як жылі нашы продкі, што давала асалоду іх душы і сэрцу. І як добра, што гэтыя накіды ўвасобіліся ў кнігу “Доўг памяці”, якую мы маем сёння.

Лёс Калесніка і яго бацькоў прыпадае на няпростыя перыяды гісторыі, бо ахоплівае і царскі час, і час “пры Польшчы”, і “пад немцам”, і “пры Саветах”. Кожны з гэтых перыядаў таксама пазначаны ў мове Уладзіміра Андрэевіча адметнымі словамі. Між іх найперш заўважаюцца гістарызмы, што захавалі памяць пра адпаведныя рэаліі часу. Так, паняцці грамадска-палітычныя, што былі актуальнымі пры Польшчы, – *сервітут, камасацыя, хутарызацыя, радны, солтыс, падсолтыс, гміна* – ужываліся дзеля стварэння гістарычнага каларыту. Ёсць і гістарызмы, што замацаваліся ў высокай, паэтычнай лексіцы, напрыклад, *нобілі*.

Самабытнасць маўленню Калесніка надае іншамоўная лексіка, выкарыстанне якой таксама з’яўляецца адметнай рысай яго ідыястылю. І яна можа мець характар гістарызмаў. Так, і ў мове персанажаў, і ў аўтарскай мове яго пажыццёвай кнігі часта выступаюць польскія словы як адлюстраванне даваеннага білінгвізму, пры якім мовы народная і “панская” суіснавалі: *возьны* – швейцар; *звжай!* – увага, *przepraszam* – прашу прабачэння, *na ramię broń* – зброю на плячо. Як свайго роду экзатызмы функцыянуюць у тэкстах Калесніка словы з нямецкай мовы, бо яны служылі найменнямі новых пасад, дакументаў і устаноў, уведзеных немцамі падчас акупацыі: *гебітскамісар, фюрэр, Ausweis, Luftwaffe, Leiter* і інш. Сярод ацэначнай лексікі ёсць метафары, матываваныя ўласнымі імёнамі гістарычных асоб царскай Расіі – *урангель, троцкі, радзянка*.

Слова ў мове твораў Ул. Калесніка – вельмі важны і дзейсны сродак сцвярджэння нацыянальнай годнасці свайго народа, таму асаблівае месца ў ідыястылі Уладзіміра Андрэевіча адведзена кніжнай лексіцы. Калеснік любіў упісаць у свой радок слова «вучонае», кніжнае (*валюнтарыст, парыя, плебей, руцінёр, сібарыт; абсалют дасканаласці; шпалеры сістэм, дэфініцый, сілагізмаў, аксіём; канва еўрапейскага персаналізму*), часам арганічна спалучаючы яго са сродкамі народнай мовы: *канвенцыянальная нафуфыранасць; наёжаны догмамі свет* і інш.). Гэта не толькі адпавядала шматгранным задачам літаратурнай крытыкі і было адзнакай маштабнай эрудыцыі і энцыклапедычнасці ведаў прафесара-філолага, але служыла назапашванню кніжных лексічных сродкаў у беларускай мове, якую часам дакаралі за іх недахоп. Калеснік ведаў, што ў яе гісторыі былі складаныя перыяды, калі пісьмовыя стылі перажывалі заняпад і шматлікія набыткі старабеларускай кніжнасці незваротна страціліся.

Калі згадаць апошняе з тлумачэнняў слова *самавіты* праз аднакаранёвы антонім (З адмоўем “не” слова *самавіты* выражае *непаўнату* або *адсутнасць* якой *небудзь якасці*”), то можна сцвярджаць, што слова Калесніка будзе самавітым заўсёды, бо яно і поўназначнае, і змястоўнае, а яшчэ і вобразнае, эмацыянальна афарбаванае, валодае экспрэсіяй. Да таго ж у Калесніка слова па-асабліваму “падсвечваецца” кантэкстам, напрыклад: *Урачыста-паважная плынь мовы; Вымаўляў словы густа і таямніча, як у чарадзея закліце і інш.* Тут нават звычайныя словы характарызуюцца паэтычна. Для ацэнкі ж сапраўднай паэзіі аўтар выкарыстоўвае асаблівыя лексічныя вобразы, прасякнутыя надзвычай высокай экспрэсіяй. Чытаеш Калеснікавае азначэнне паэзіі Ясеніна – *дзівосная, тонкая, восьмы цуд свету; зіхаценне чарадзейнага таленту; ап’яняючая буянасць ясенінскіх радкоў* – і ўсведамляеш, якую насалоду давала паэтычнае слова сапраўднаму знатаку.

Калеснік быў знатаком і таленавітым чалавекам у многіх адносінах. Але ў першую чаргу ён адмыслова карыстаўся словам. Як сапраўдны майстар, ён не толькі дэманструе каштоўныя набыткі беларускага лексікону, але і, як ювелір, паварочвае слова рознымі гранямі. Таму тэксты Калесніка звычайна насычаныя антытэзнымі пабудовамі і сінанімічнымі радамі. Напрыклад, у кнізе “Усё чалавечае”, разважаючы пра жанр мініяцюр, Калеснік спачатку характарызуе дзве мініяцюры Багдановіча праз антытэзныя супастаўленні (*Не ведаю, **свядома** ці **выпадкава** аўтар удыхнуў у гэтыя творы дух эстэтычных крайнасцяў – лірызм і гратэск, прыгожае і агіднае, высокае і нізкае*), а далей нязмушана запаўняе радок сінанімамі да слова *крайнасці*: *Мне здаецца, **антынамічнасць** – родавая рыса мінітвораў. **Двухмернасць** ляжыць у **дыхатамі** мовы, а ўрэшце – у **супярэчнасцях** жыцця і **антыномах** думкі.* Дарэчы, сінанімы і антонімы Уладзімір Андрэевіч выкарыстоўвае не толькі ў вузкім кантэксце, але і ў шырокім. У сувязі з гэтым не магу не спыніцца на азначэннях-эпітэтах да слова *краса*, што ўжыты аўтарам падчас аналізу мініяцюр Брыля: *простая і вельмі няпростая, змястоўная, праўдзівая, маральная, далікатная, утанчоная, таемная, дзіўная, неспазнаная, падманная, нахабная, фальшывая, пустая, ядавітая, зласлівая, не застыглая, жывая, рухомая, зменлівая, пышнаватая, някідкая, мужная, прасцецкая, пакутлівая і г.д.* Болей за 50 слоў! (А ў “Слоўніку эпітэтаў беларускай мовы” толькі 33).

І на заканчэнне. Побач з імем Калесніка можна ўжываць шмат эпітэтаў і прыдаткаў – мудры філосаф, энцыклапедычна адукаваны вучоны-асветнік, тонкі крытык, таленавіты пісьменнік, высокапрафесійны літаратуразнаўца, здольны мастак, адмысловы разьбяр. І ўсе яны да месца. Але для мяне Уладзімір Андрэевіч найперш настаўнік-філолаг, надзелены выключным веданнем беларускай мовы і яе мажлівасцей, тонкім адчуваннем беларускага слова і нязменным клопатам пра тое, каб яно жыло, узбагачалася і было захавана для нашчадкаў.